

ЗОВНІШНЯ АГРЕСІЯ ЯК ТЕСТ ДЛЯ ПРАВЛЯЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ

EXTERNAL AGGRESSION AS A TEST FOR THE RULING CLASS OF UKRAINE

Ляшенко Т.М.,

доктор політичних наук,

провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології
Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

У статті аналізується діяльність правлячого класу України під час повномасштабного вторгнення РФ. Зокрема досліджуються кроки Президента України, спрямовані на залучення світового співтовариства до підтримки нашої держави у спротиві агресору. Зазначається, що від початку збройної агресії, усі зусилля президента, парламентарів, дипломатів та громадських діячів були спрямовані на досягнення поставлених задач. Насамперед Україна отримала зброю і обіцянки підтримувати нашу державу в боротьбі стільки, скільки буде потрібно, а активна і яскрава діяльність президента України справила належне враження на західних партнерів. Підкреслюється, що таке визнання сприяло поширенню інформації у світі про російсько-українську війну, наочно демонструвало прагнення українського народу та української держави воювати за свою незалежність. Сприйняття В. Зеленського як символу протистояння російському імперіалізму підштовхувало інших голів держав долучитися до цієї боротьби. Розглядаються етапи ставлення західних партнерів до подій в Україні і зазначається, що розрахунок на добре ставлення від зарубіжних партнерів, при невиконанні зобов'язань стосовно реформ і боротьби з корупцією, виявився помилковим.

В статті стверджується, що об'єднання громадян навколо спільної мети перемогти ворога породило сподівання на існування в країні не просто політичного класу, а справжньої еліти. Проте відсутність інституту репутації в Україні та скандали у вищих ешелонах влади на фоні бойових дій максимально руйнує довіру українців до правлячого класу та еліти.

Також аналізується позиція бізнесової еліти під час війни. З початком повномасштабного вторгнення фінансові можливості усіх українських олігархів значно зменшилися: всі вони втратили не лише статки, а й можливості інформаційного впливу. Отже, не дивлячись на те, що минулі та нові проблеми України продовжують впливати на політичне та суспільне життя, війна вплинула на політичну розстановку сил та запустила процеси, які створили потенціал для оновлення політичних та бізнесових еліт, і після війни Україна опиниться у новій політичній реальності, з новими групами впливу.

Ключові слова: правлячий клас, президент, еліта, зовнішня агресія, популізм.

The article analyzes the activities of the ruling class of Ukraine during the full-scale invasion of the Russian Federation. In particular, the steps of the President of Ukraine aimed at attracting the international community to support our state in resisting the aggressor are being investigated. It is noted that from the beginning of the armed aggression, all the efforts of the president, parliamentarians, diplomats and public figures were aimed at achieving the set goals. First of all, Ukraine received weapons and promises to support our state in the struggle as long as it will be necessary, and the active and bright activity of the President of Ukraine made a proper impression on the Western partners. It is emphasized that such recognition contributed to the spread of information about the Russian-Ukrainian war in the world, clearly demonstrated the desire of the Ukrainian people and the Ukrainian state to fight for their independence. The perception of V. Zelenskyi as a symbol of opposition to Russian imperialism encouraged other heads of state to join this struggle. The stages of the attitude of Western partners to the events in Ukraine are considered, and it is noted that the calculation of a good attitude from foreign partners, in case of non-fulfillment of obligations regarding reforms and the fight against corruption, turned out to be wrong.

The article claims that the unification of citizens around the common goal of defeating the enemy gave rise to hope for the existence of not just a political class in the country, but a real elite. However, the lack of an institution of reputation in Ukraine and scandals in the highest echelons of power against the background of hostilities destroys the trust of Ukrainians in the ruling class and elite as much as possible.

The position of the business elite during the war is also analyzed. With the beginning of the full-scale invasion, the financial capabilities of all Ukrainian oligarchs significantly decreased: they all lost not only their fortunes, but also their informational influence. So, despite the fact that Ukraine's past and new problems continue to affect political and social life, the war affected the political balance of power and launched processes that created the potential for renewal of political and business elites, and after the war Ukraine will find itself in a new political reality, with new influence groups.

Key words: ruling class, president, elite, external aggression, populism.

Постановка проблеми. Правлячий або політичний клас та політична еліта є тими, хто відіграє центральну роль у процесі формування політики країни. В Україні політика є надто персоніфікована, політичні процеси часто обумовлені особистістю політиків, а якість політичної системи залежить від

тих чи інших політичних рішень, оскільки однією з важливих особливостей нашої країни є вкрай погана якість політичних інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження правлячого класу та еліти в працях українських вчених до повномасштабного росій-

ського вторгнення стосувалось насамперед трансформаційних змін політичної системи України. В цьому плані можна відмітити роботи Ф. Рудича, Т. Бевз, Д. Короткова, В. Маркітанова та ін. Сьогодні все більше політологів, соціологів, політехнологів та істориків приділяють велику увагу вивченню політичного класу, правлячих еліт та способу їх рекрутування. Варто зазначити колективні праці «Політична система України: конституційна модель та політичні практики», «Соборність України: історія та сучасність» та «Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування)». Також слід зазначити велику роль соціологічних досліджень останніх років, які дозволяють проілюструвати та підкріпити тези, що висувуються в даній статті.

Постановка завдання. Правлячий клас, а точніше рівень його професіоналізму, патріотизму та загальної культури, має великий вплив на розвиток та долю країни, особливо під час збройної агресії. Його ефективність в управлінні буде надзвичайно важливою для досягнення максимального результату післявоєнної відбудови України. Кожне суспільство є особливим за своїм устроєм і закономірностями свого розвитку. Українське сформувалося відповідно до певних особливостей історичного розвитку країни: дві революції, російсько-українська війна сформували чітко організоване, структуроване суспільство активних громадян.

Повномасштабне вторгнення РФ поставило низку негайних завдань для політичного класу України. Рішучий український спротив продемонстрував світові міць ЗСУ та стійкість суспільства, а активні дії політичного класу довели ефективність державних інститутів України. Ці факти дозволили в короткий термін перетворити нашу країну з об'єкта в чужій грі на впливового і самостійного учасника міжнародних відносин. Отже завданням даної статті є аналіз цінностей та пріоритетів діяльності політичного класу України під час воєнного стану та перспектив його функціонування у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одразу після повномасштабного вторгнення Росії для Української держави головними цілями стало заохочення існуючих союзників у наданні військово-технічної допомоги, пошук потенційних союзників, мінімізація російського втручання в економіку інших країн та нейтралізація інформаційного впливу. Усі зусилля правлячого класу: президента, парламентарів, дипломатів та громадських діячів були спрямовані на досягнення поставлених задач. Насамперед Україна отримала зброю і обіцянки підтримувати нашу державу в боротьбі стільки, скільки буде потрібно. По-друге, під час війни Україні надали кандидатський статус на членство в Європейському Союзі, чого ЄС не робив жодного разу за всю свою істо-

рію. По-третє – багато людей у світі зрозуміли, що справжньою метою цієї війни є знищення України і українців, а імперіалізм ніколи не йшов з порядку денного Російської Федерації. По-четверте, наполеглива українська політика щодо роз'яснення світу небезпеки енергетичної залежності від Москви дала результати, позбавивши Москву статусу енергетичної наддержави.

Від початку повномасштабного вторгнення активна і яскрава діяльність президента України справила належне враження на західних партнерів. За 2022 рік президент В. Зеленський виступив 35 разів у законодавчих органах держав Європи, Азії, Північної Америки, а також Ізраїлю, Австралії та Нової Зеландії. У 2023 р. він здійснив 35 закордонних візитів. Як лідери зарубіжних країн, так і пересічні громадяни висловлювали захоплення українським лідером. «Володимир Зеленський зараз виглядає як тисячодоларова купюра. Кожна фотографія з ним – це підняття авторитету того лідера, який сфотографувався» [5]. Загалом у 2022 р. В. Зеленському присудили 28 премій та звань. Зокрема його було визнано Людиною року за версією австрійського журналу Profil, американського журналу Time та британської газети Financial Times. Також читачі Time обрали українського президента найвпливовішою людиною року, а Американське видання Politico назвало Зеленського найвпливовішою людиною в Європі. На честь українського президента Володимира Зеленського у британському місті Харлоу відкрили вулицю, яка отримала назву «П'ята авеню – авеню імені Зеленського».

Таке визнання, безумовно, сприяло поширенню інформації у світі про російсько-українську війну, наочно демонструвало прагнення українського народу та української держави воювати за свою незалежність. Сприйняття В. Зеленського як символу протистояння російському імперіалізму підштовхувало інших голів держав долучитися до цієї боротьби.

Проте розрахунок на добре ставлення від зарубіжних партнерів, при невиконанні зобов'язань стосовно реформ і боротьби з корупцією, виявився помилковим. «На відміну від загальноприйнятої думки про міжнародні зусилля з підтримки державного будівництва та демократизації, зовнішньо-внутрішній обмін не є вулицею з одностороннім рухом» [16]. Цей процес відбувається у двох напрямках: від зовнішніх акторів до внутрішніх еліт і від внутрішніх еліт до зовнішніх акторів. Зовнішні актори пропонують норми та інститути внутрішнім акторам і обговорюють з ними зміст. Ризик для демократичного функціонування політичних інститутів та стабільності у суспільстві полягає в тому, як вітчизняні еліти сприймають зовнішнє втручання і як вони на нього реагують. Колишній голова Європейської комісії Жан-Клод

Юнкер вважає, що «Кожен, хто мав хоч якийсь відношення до України, знає, що це корумпована країна на всіх рівнях суспільства» [6]. Перманентна інформація в західних ЗМІ про факти корупції в Україні під час війни та про те, що влада ігнорує цю проблему призвела до того, що всі форми американської допомоги, окрім військової, опинилися під загрозою. Також на жовтень 2023 р. керівництво декількох країн заявило про призупинення допомоги Україні: глава Міноборони Італії Гуїдо Крозетто сказав, що постачання восьмого пакету військової допомоги Україні поки що є лише «декларацією про наміри», ресурси Італії не безмежні, незважаючи на готовність надати озброєння; Президент Словаччини Зузана Чапутова виступила проти передачі Україні нового пакету військової допомоги через перемогу на парламентських виборах партії Smer-SD; за інформацією The Telegraph у Великій Британії закінчилося оборонне обладнання, яке вона могла б передати Україні; уряд Німеччини також не планує передавати необхідні Україні крилаті ракети Taurus найближчим часом. Мабуть, така зміна ситуації не на користь України, примусила секретаря РБНО зробити заяву про те, що за кордоном «Представляти Україну може президент, голова Верховної Ради, прем'єр-міністр України та міністр закордонних справ. Решта – це туристи. З ними можна спілкуватися, але це не представники українського народу» [14]. Тобто представникам як формальної, так і неформальної еліти варто усвідомлювати, що під час війни, лише вище політичне керівництво виступає представником країни на міжнародному рівні. Саме воно знаходить спільну мову зі світовими лідерами, формує союзи, приймає стратегічні рішення, за які врешті буде нести відповідальність. Від виконання чиновниками належних їм функцій безпосередньо залежить ефективність державних інститутів, що надзвичайно важливо в кризовій ситуації.

Відокремлювати зовнішню політику від внутрішньої і сповідувати при цьому різні принципи виявилось хибною практикою. На жаль, наша держава опинилась в заручниках ототожнення української влади з Україною. Тези, які зараз формулює президент про те, що випадки корупції «не пов'язані з допомогою від наших партнерів», або «Наратив про корупцію в Україні використовує Росія, щоб розколоти єдність Європи і підтримку України» створюють негативне враження у західних партнерів та посилюють недовіру у громадян України. Показовим є сприйняття поняття «внутрішній ворог» громадянами України: на перше місце – 57% опитаних – ставлять корупціонерів у владі [15]. Підтвердженням цьому є опитування, проведене Фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології в липні 2023 року: 78% рес-

пондентів вважають, що Президент України несе пряму відповідальність за корупцію в уряді та воєнних адміністраціях. Не погоджуються з цим твердженням лише 18% опитаних [12]. Тобто українське суспільство очікує реальних дій і кроків і починає менше реагувати на яскраві гасла і переможні картинки. На місце ефектності має прийти ефективність.

Війна завжди була тестом для політичних лідерів, що вимагає від них вищого рівня мудрості, рішучості та відповідальності. Уміння керувати країною в умовах конфлікту визначає не тільки долю власного народу, а й впливає на міжнародну ситуацію та світовий порядок в цілому. Єдність та рішучість правлячого класу, а також підтримка громадськості, грають критичну роль у забезпеченні успішного протистояння зовнішнім загрозам. Політична конкуренція та національна солідарність є двома ключовими аспектами демократичного суспільства. Вони представляють собою важливі складові, що визначають характер та розвиток суспільства. Прикладом може бути Ізраїль, де вже на третій день війни прем'єр-міністр та президент закликали опозиційні партії сформувати коаліційний уряд для протистояння угрупованню ХАМАС, За словами Нетаньягу, першорядним завданням коаліційного кабінету має стати перемога над терористами, підготовка масштабної наступальної операції в Газі, збереження спокою на інших фронтах, продовження залучення міжнародної підтримки для операції та об'єднання країни [1]. Не дивлячись на те, що останні роки були складними для політичної системи Ізраїлю, перед загрозою державності жодна з партій і жоден з політиків не виставляють себе в якості рятівників нації. Як зазначається в ізраїльській пресі, «ідея держави не буде в одноосібних руках» [18].

Роль правлячого класу та політичної еліти під час війни є критично важливою, оскільки вони приймають стратегічні рішення, що впливають на військові операції, економічну мобілізацію та підтримку національного духу. Політична еліта – це група людей, яка має значний вплив на прийняття стратегічних рішень в країні. Вплив політичної еліти обумовлений тим, що вони мають більше можливостей, ніж широка громадськість, формувати структуру та функціональність ключових політичних інституцій, які дозволяють впливати на функціонування режиму, тим більше під час війни. Політична еліта відіграє важливу роль у формуванні та реалізації стратегій країни. Її вплив і відповідальність поширюються на всі сфери суспільства, включаючи політику, економіку та безпеку. Хороша робота політичної еліти може призвести до стабільності та процвітання країни, в той час як невдалі дії можуть призвести до серйозних проблем та кризових ситуацій.

Об'єднання громадян навколо спільної мети перемогти ворога породило *сподівання на існування в країні не просто політичного класу, а справжньої еліти*. Так, згідно з опитуванням Центру Разумкова, на липень–серпень 2021 р. 18,7% опитаних довіряли Верховній Раді України, 21,5% – Уряду України. А уже в лютому–березні 2023 р. ця цифра зросла відповідно до 41,0% щодо довіри до Верховної Ради і 50,0% – до Уряду [9]. Проте корупція серед депутатів та скандальні заяви не припиняються, а під час війни суспільство особливо гостро сприймає усе, що пов'язане з представниками влади. І згідно з опитуванням, проведеним також Центром Разумкова у вересні 2023р. рівень довіри до Верховної Ради склав 29,1%, а до Українського Уряду – 31,9% [11]. Як бачимо, менше ніж за рік відбулось суттєве розчарування в діях як Верховної Ради, так і Уряду.

Негативне враження від діяльності народних депутатів підсилюється тим, що законотворча діяльність Верховної Ради практично не висвітлюється: немає прямих трансляцій пленарних засідань, а журналістів до парламенту не допускають. Президентська партія «Слуга народу» від початку свого існування є лідером у рейтингу найскандальніших народних обранців. Вони відомі не лише через брутальні та сексистські висловлювання, але й свідомим порушенням закону та корупційними справами. Протягом літа 2023 р. відбулась низка скандалів з виїздом на відпочинок за кордон кількох представників провладної партії, одночасно з чим спливали факти про незаконне збагачення. Не дивлячись на широкий розголос усіх справ, жорсткі заходи були вжиті лише після їхнього висвітлення в ЗМІ. При цьому майже всі депутати залишаються на своїх посадах і продовжують займатись законотворчою діяльністю замість того, щоб бути притягненими до кримінальної відповідальності. Відсутність інституту репутації в Україні породжує відчуття безкарності для політичного класу. Суспільство стурбовано збагаченням посадовців, кричущими корупційними скандалами. Сьогодні існує величезний запит на справедливість: 84% громадян готові виходити на протести проти корупції навіть під час війни. Це дані останнього дослідження суспільних настроїв, яке проведено на замовлення USAID [3].

Національні еліти, пов'язані з побудовою або відбудовою держави, не знаходяться виключно на політичній арені і не обов'язково можуть бути лише державними акторами. *Економічні еліти відіграють величезну роль у державотворенні, генеруючи та забезпечуючи необхідні фінансові ресурси*. Доречно згадати вислів одного з бізнесменів, які допомагали планувати американське військове виробництво в 1917 і 1918 роках: «Війна двадцятого століття вимагає, щоб кров солдата була змішана з трьома-п'ятьма частинами поту

людини на фабриках, заводах, шахтах і полях воюючої нації» [17].

Специфіка України полягає в тому, що олігархічні групи, які з часом переросли у фінансово-промислові (ФПП), стали не просто гравцями в економіці, а основними групами впливу на соціально-економічні та навіть політичні процеси в державі. За висновками аналітиків, «На жаль, в Україні домінує досить популістський підхід до ролі таких бізнес-конгломератів. Так, їх створення та розвиток супроводжувались комплексом проблем для держави. Разом з тим вони є основою вітчизняної економіки, до якої варто підходити дуже обережно» [13]. Адже олігархічні бізнес-структури наразі є єдиними ефективними лобістами інтересів національного виробника.

Проте, війна часто викликає швидкі зміни: інституційні, технічні та економічні, змінює політичну й економічну моделі української держави. Є шанс, що з української політичної мапи зникне прошарок олігархів, які 30 років визначали не лише економічний розвиток, а й суттєво впливали на внутрішню та зовнішню політику держави. Існує велика вірогідність того, що після закінчення війни на провідні позиції в державі вийдуть політичні актори, вільні від ФПП.

З початком повномасштабного вторгнення фінансові можливості усіх українських олігархів значно зменшились: всі вони втратили не лише статки, а й можливості інформаційного впливу. Таким чином, в Україні виникатимуть політичні проекти, незалежні від інтересів українських ФПП. Тим не менш, певну частину опозиційної ніші спробують зайняти політичні проекти, які будуть фінансуватися та просувані за підтримки олігархів, які намагатимуться у такий спосіб потрапити до влади. Отже, не дивлячись на те, що минулі та нові проблеми України продовжують впливати на політичне та суспільне життя, війна вплинула на політичну розстановку сил та запустила процеси, які створили потенціал для оновлення політичних та бізнесових еліт, і після війни Україна опиниться у новій політичній реальності, з новими групами впливу.

На сьогодні загальний авторитет політичної еліти залишається низьким, що відображається на рівні соціальної довіри суспільства до владних структур і політичного класу загалом: «Ми оцінюємо політичну еліту як таку, що не встигає за суспільними трансформаціями, щоб відповідати їм і новим запитам» [2]. Згідно з опитуванням, проведеним у 2021 р. Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 72% українців вважали, що в Україні немає реальної політичної еліти [7]. І хоча після початку війни зросла довіра до таких державних інститутів, як посада президента – 79,9%, Верховна Рада України – 36,2%, Уряд України – 39,1%, Державний апарат (чинов-

ники) – 23% [10], переважна більшість українців (73%) підтримують оновлення центральної влади на тому чи іншому її рівні. Найбільший запит на оновлення стосується Верховної Ради – 69%, далі йде уряд – його хотіли б змінити 47% респондентів. Найменше респондентів (23%) хотіли б після перемоги змінити Президента» [4]. Крім того, 41,3% українців не бачать серед наявних політичних сил ті, яким можна було б довірити владу у повоєнний період.

Серед державних інститутів найбільше українці довіряють Збройним силам України – 92,6%. При цьому 51,0% респондентів вважає, що середовищем, з якого може з'явитися політична сила, якій можна було б довірити владу у повоєнний період, це середовище військових [10].

Висновки та перспективи. Політична еліта відіграє надзвичайно важливу роль у керуванні країною та формуванні її майбутнього. У сфері її відповідальності не тільки розвиток економіки та соціальної сфери, але й забезпечення національної безпеки та геополітичних інтересів. Повномасштабне вторгнення Росії змусило українських політиків на певний час об'єднатися для протистояння спільному ворогу. Але реальність війни не усуває процесів, які продовжують розгортатися в політикумі. Стан українського істеблішменту наразі зазнає суттєвих коливань: низка звільнень високопосадовців, відкриття гучних кримінальних справ свідчить лише про реакцію влади на заклики зовнішніх партнерів до системних реформ.

В основі проблем української політичної еліти та правлячого класу насамперед лежать не еко-

номічні проблеми, які, звичайно, загострились з початком повномасштабного вторгнення. *Першою причиною є криза представництва правлячого класу України, яка породжує всі інші кризи політичного розвитку.* Справедлива війна консолідує суспільство навколо влади і лише пригальмовує внутрішні конфлікти. Проте очевидно, що війна не може усунути опозиційних настроїв, адже ситуативне об'єднання стосується лише зовнішньополітичних орієнтирів.

Корупційні скандали та збагачення «еліти» під час війни, з одного боку, не сприяють консолідації суспільства, але з іншого – вимагають від влади конкретних дій. Регулярна невідповідність між словами та діями еліти змушують пересічних громадян, навіть якщо їм бракує суттєвих знань про конкретну політичну ситуацію, критично підходити до того, що відбувається. Якщо інтереси правлячого класу, його міжособистісні домовленості суперечать потребам та інтересам широких верств населення, а також пріоритетам міжнародних партнерів, це ставить під загрозу досягнення поточних завдань та унеможливорює довгострокове врегулювання ситуації в країні. Після закінчення війни перед Україною постане багато завдань політичного, економічного, соціального та культурного плану. «Ми можемо стверджувати, що після завершення війни в Україні процес елітотворення буде відбуватися у форматі «трансформації політичної еліти», що передбачає складний процес як оновлення/циркуляції політичної еліти у провідних політичних і неполітичних інститутах, так і зміну балансу сил між цими інститутами» [8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В Ізраїлі всі лідери коаліції підтримали створення уряду національної єдності. 10.10.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3772295-v-izraili-vsi-lideri-koalicii-pidtrimali-stvorennia-uradu-nacionalnoi-ednosti.html>
2. Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 22.
3. Виконання затвердженої сьогодні Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки дасть відповідь на гострий суспільний запит на справедливість. 4 Березня 2023 року. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/vykonannya-zatverdzhenoji-sogodni-derzhavnoyi-antikoruptsijnoyi-programy-na-2023-2025-roky-dast-vidpovid-na-gostrij-suspilnyj-zapyt-na-spravedlyvist/>
4. Доцільність зміни центральної влади після перемоги України: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня-5 червня 2023 року. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1249&page=1&t=3>
5. Зеленський у Брюсселі: Веселовський каже про «дух сміливості» і завдання, що стоять перед президентом. 09 лютого 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zelenskyu-u-bryusseli-veselovskyy/32264029.html>
6. Колишній голова Єврокомісії: Україна не готова до вступу в ЄС, бо корумпована. 5 жовтня 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/5/7422721/>
7. Національне опитування щодо громадського залучення. 27 березня 2021. URL: <https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-sviy-dobrobut-na-derzhavu>
8. Нове покоління українського політикуму в умовах війни та повоєнних суспільних трансформацій: матеріали круглого столу (Київ, 15 листопада 2022 р.) / За наук. ред. Ю. Ж. Шайгородського, С. Л. Чуніхіної; Київ: Талком, 2022. С. 35. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Zbirnyk_za_materialamy_kr.stolu-2023.pdf
9. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023р.) 15 березня 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r>

10. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023р.). 26 липня 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

11. Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.). 11 жовтня 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv>

12. Сприйняття загрози корупції громадянами: оцінка влади та вимоги до змін під час війни. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 11 вересня 2023. URL: https://dif.org.ua/article/spriynyattya-zagrozi-koruptsii-gromadyanami-otsinka-vladi-ta-vimogi-do-zmin-pid-chas-viyuni?fbclid=IwAR11WcZ1_5bnpUagjvE7SYX5Y9CFjPw3cY5yCrQqVvoNQe4250v9t8CL-hM#_Toc145094544

13. Україна 2.0: куди рухається українська опозиція та хто її очолить? 19 листопада 2022. URL: <https://mind.ua/publications/20249671-ukrayina-2-0-kudi-ruhaetsya-ukrayinska-opoziciya-ta-hto-yiyi-ocholit>

14. Україну за кордоном може представляти Зеленський, Шмигаль, Стефанчук та Кулеба. Решта – це туристи, – Данілов. 04.10.23. URL: <https://censor.net/ua/n3447356>

15. 84% українців “за” висвітлення корупції у владі, інші 7% вважають, що це не на часі, – соціопитування. 15/05/2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/05/15/84-ukrayincziv-za-vysvitlennya-korupcziji-u-vladi-inshi-7-vvazhayut-shho-cze-ne-na-chasi-soczopytuvannya/>

16. Domestic elites and external actors in post-conflict democratisation: mapping interactions and their impact. 2018. URL: https://oro.open.ac.uk/75074/1/Grimm_2-q4p7cv4gfn1n2%20%281%29.pdf

17. Lakomaa E. The history of business and war: introduction. URL: Full article: The history of business and war: introduction (tandfonline.com)

18. גביר בן את סלק. URL: <https://www.haaretz.co.il/opinions/editorial-articles/2023-10-12/ty-article-opinion/0000018b-1f70-df31-a99f-7ff3ab1b0000>